

Джерелознавче дослідження історії василіанських монастирів Руської провінції другої половини XVIII ст. [Logens Beata. Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743—1780.— Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014.— 559, [1] s., [3] mapy, il.]

У контексті вивчення церковної історії, історії культури на українських землях ранньомодерного часу важливими є дослідження історії монастирів та чернечих спільнот XVI—XVIII ст. Серед числа дослідників монашества східного обряду того часу варто згадати про Олега Духа зі Львова¹, Максима Яременка² та Сергія Горіна з Києва³, Юрія Стецика з Дрогобича⁴. Впродовж останніх десяти років провадить активні та плідні студії василіанського чернецтва польська дослідниця Беата Лоренс⁵. Результатом таких студій, крім численних наукових статей, стало монографічне дослідження „Василіани коронної провінції у 1743—1780 рр.“

У монографії представлена історія василіанських монастирів Святопокровської (Руської, Коронної) провінції Чину Святого Василя Великого. ЧСВВ (офіційна назва з 1744 р.) складався з двох частин: Святотроїцької (Литовської) та Святопокровської (Руської) провінцій. Тобто, провінції охоплювали монастирі східного обряду, розташовані на українських і литовських землях Речі Посполитої. Власне у монографії Б. Лоренс представила історію руських (українських) монастирів ЧСВВ у 1743—1780 рр.— від Дубенського капітулу в 1743 р. до його поділу на чотири провінції у 1780 р. Цей сорокалітній відрізок ще називають „золотим періодом“ історії василіян.

Метою монографії, за словами дослідниці, є комплексне вивчення життя і діяльності василіян Руської провінції другої половини XVIII ст. на підставі документів, створених ними самими, тобто внутрішньомонастирської документації (С. 12). Це візитаційні книги, інвентарні описи, хроніки, книги прибутків і видатків, каталоги ченців, книги-ресстри померлих ченців, збірники документів чернечих обителів тощо. Впродовж XIX—XX ст. внаслідок касат монастирів їх майно переміщували, в тому числі й архівні зібрання, по різних інституціях, приватних збірках тощо. Архіви василіанських монастирів (чи їх частини) не залишались в обителях, а були розпорошені по різних збірках наукових інституцій України, Польщі, Білоруси, Литви, Польщі, Росії тощо⁶. В таких умовах Б. Лоренс вдало-

¹ Дух О. Жіночі монастирі Львівської і Перемишльської єпархій у XVII і XVIII ст. (*Żeńskie monasteru eparchii Lwowskiej i Przemyskiej w XVII i XVIII wieku*) / Автореф. дис. д-ра гуманіт. наук зі спец. історія.— Люблін, 2006.— 20 с.

² Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст.— К., 2007.— 304 с.

³ Горін С. Монастирі Західної Волині: (друга половина XV — перша половина XVII століть).— Львів, 2007.— 332 с.; його ж. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV — середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі.— К., 2012.— 555 [4] с.

⁴ Стецик Ю. Василіанські монастирі Перемишльської єпархії (кінець XVII—XVIII ст.): Монографія.— Дрогобич, 2014.— 388 с.

⁵ Д-р Беата Лоренс (1972 р. н.) закінчила Інститут історії Вищої педагогічної школи у Жешуві (нині Жешувський університет), в якому і працює. 2003 р. захистила докторську (кандидатську) дисертацію на тему: „Bractwa cerkiewne w diecezji przemyskiej obrządku wschodniego w XVII—XVIII wieku“ (науковий керівник — проф. Юзеф Пулцьвартек / Józef Półwiartek).

⁶ Наприклад, про джерела „василіанського походження“ див.: Гуцаленко Т. Бібліотека та центральний василіанський архів у Львові // Рукописна україніка у фондах Львів-

ся здійснити архівну евристику та опрацювати джерельні матеріали з близько 20 архівних зібрань Польщі (Варшава, Люблін, Перемишль, Краків, Вроцлав), України (Львів, Київ, Тернопіль) та Італії (Ватиканський секретний архів). Список архівних джерел у бібліографії подано з назвою кожної справи, що слугує своєрідним „довідником“ для дослідника василіянського чернецтва ранньомодерного часу (С. 496—508). Використані документи написані польською, латинською, руською і церковнослов'янською, частково італійською мовами.

Структурно монографія складається зі вступу, семи розділів та сорока підрозділів, коротких підсумків, 11 додатків, списку використаних джерел та літератури, іменного та географічного покажчика, 3 карт. Наприкінці подані анотації українською та англійською мовами. У вступі (С. 7—16) дослідниця, крім мети, завдань, хронологічних і територіальних рамок, окреслила термінологічний апарат та зазначила головні синтетичні праці з історії василіянського монашества на українських землях.

У першому розділі „Структура руського ордену Св. Василя Великого у XVIII ст.“ (С. 17—72) насамперед коротко охарактеризовано історію східного монашества на польських землях зі середини XVI ст. Б. Лоренс детально розглядає кількісне зростання василіянського ордену впродовж XVII — першої половини XVIII ст., вивчаючи хронологію чисельного збільшення за єпархіяльними структурними одиницями. Детально аналізуючи та порівнюючи джерельні матеріали, дослідниця намагається максимально точно визначити чисельність монастирів, при цьому зазначаючи про помилки поділу монастирів за єпархіями в деяких документах (С. 31). Найбільше уваги присвячено вивченню динаміки чисельності василіянських монастирів у 1743—1780 рр. (С. 37—67). Подано таблицю чернечих осередків (самостійних монастирів, резиденцій, ліквідованих обителей) на 1745 р. Простежуються схеми „перетікання“ майна з ліквідованих монастирів до інших обителей (С. 41), їх об'єднання, приєднання, перехід до єпархіяльних парафій тощо.

У другому розділі „Влада та інституції управління коронної василіянської провінції на тлі уряду ЧСВВ“ (С. 73—119) перш за все охарактеризовано зміст синодальних документів Унійної Церкви щодо монашества з акцентуванням уваги на постановах Замоїського синоду 1720 р. Також фрагментарно показано ставлення єпископської влади стосовно монастирів до 1743 р. Далі схематично окреслено структуру управління Чину загалом та Руської провінції зокрема. До уряду ЧСВВ входили: протоархимандрит (генерал); чотири консультори, один з яких — протоконсултор; два секретарі; генеральний прокуратор у Римі. Структура управління Руської провінції була аналогічною до управи ордену: протоігумен (провінціал); чотири консультори, один з яких — протоконсултор (вікарій провінції); два секретарі; прокуратор. У контексті інституційної історії дослідниця подає короткі біографії протоігуменів Онуфрія Братковського, Сильвестра Мальського, Йосифа Сідлецького, Йосифа Моргульця (С. 86—89). Органами управління

ської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 20—21 вересня 1996 р.) — Львів, 1998. — С. 128—149; Duch O. Przywileje królewskie dla prawosławnych i unickich monasterów żeńskich w eparchiach lwowskiej i przemyskiej w XVII i XVIII wieku // *Klasztor w państwie średniowiecznym i nowożytnym* / Red. M. Derwich i A. Pobóg-Lenartowicz. — Wrocław; Opole; Warszawa, 2005. — S. 149—163; Pawluczuk U. Archiwum Ławry Poczajowskiej w zbiorach Państwowego Okręgowego Archiwum w Tarnopolu // *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*. — Białystok, 2010. — T. II. — S. 275—279; Стецик Ю. Василіянські монастирі Перемишльської єпархії... — С. 10—14.

Чину були і генеральні та провінційні капітули, функції, завдання нормативні документи яких розглянуто в окремому підрозділі (С. 93—104). Важливим є розгляд фінансової управи Руської провінції. У розлогій таблиці дослідниця подає розміри контрибуції монастирів за 1760, 1763, 1768, 1773, 1776 рр., що слугує показовим матеріалом для представлення заможності монастирів провінції та дає змогу доволі-таки зручно послуговуватись матеріалом для порівняльних студій. Зрештою, наприкінці розділу Б. Лоренс, залучаючи нові архівні дані, описує конфлікти чернечої управи з унійними єпископами (С. 111—119). Про взаємини василіян із унійним єпархіальним духовенством також зазначається наприкінці третього розділу (С. 178—184).

„Колективний портрет“ василіянського ченця Руської провінції другої половини XVIII ст. представлено у третьому розділі „Ченці коронної провінції“ (С. 120—184). Здебільшого ченцями Руської провінції у той час були доволі-таки освічені русини дрібношляхетського походження. На підставі детального і розлогого джерельного матеріалу дослідниця заперечує тезу про латинізаційний і надмір шляхетський склад ЧСВВ на українських землях. Шляхтичі становили провінційну управу, з цього стану походила більшість ігуменів (С. 331), але шляхта не була провідною соціальною групою персонального складу Чину. Також були виходці з міщан, духовенства, селян. Дослідниця намагається представити особливий склад ЧСВВ за національною ознакою, зазначаючи про складність таких підрахунків, але не наголошуючи на домодерних ідентичностях, в яких „національність“ розуміли в інших категоріальних площинах, ніж у модерну добу. Головним критерієм національності ченців виступає віровизнання, хоча, здавалося б, у ЧСВВ як монашому згромадженні Унійної Церкви очевидно, що всі мали бути унійного (греко-католицького) віровизнання, проте незначну частку становили і римо-католики (С. 126). Загалом, за підрахунками дослідниці, найбільше було русинів (українців), чималу частку становили поляки. Крім того, на підставі прізвищ ченців Б. Лоренс пише про іноків німецького, угорського, хорватського походження (С. 127). Більше половини цього розділу присвячено розгляду проблеми інтелектуально-моральної формації ченців, становлення якої розглядається за схемою: новик—монах—освітні студії. „Ідеальним“ ченцем виступає інок, описаний у творі „Василіянська школа“ італійського автора XVII ст. П'єтро Менніті, на польськомовний переклад праці якого дослідниця часто покликається. Найбільше уваги присвячено освітнім практикам ченців — подано списки й осередки чернечих студій з риторики, філософії і теології (С. 137—160). За матеріалами книг прибутків і видатків, а також хронік монастирів, зазначається про те, що можна назвати повсякденним життям ченців — розпорядок дня, щоденна молитва, одяг, їжа, читання книг тощо. Зрештою, згадано і про випадки девіантної поведінки ченців (пияцтво, розбої, крадіжки). Виходячи з тези, що „чернеча ряса не робила монахом“ („habit nie czyni mnichem“, С. 178), дослідниця намагається „без ідеалізації“ представити василіянського ченця на основі внутрішньомонастирської документації. З другого боку, ця теза є певною мірою і квінтесенцією розділу.

Хоча і частково, проте зазначається про латинізаційні елементи чернечої формації василіян, так би мовити, їхню „західну“ складову. Натомість практично немає аналізу „східності“ ченців. За уявленнями дослідниці, василіяни не були аскетами, а виступають насамперед як освічені, дисципліновані проповідники, місіонери, вчителі, професори, і лише тоді отці, літургісанти і молільники. І як виглядає, за даними дослідниці (не наголошуючи на цьому в тексті), ЧСВВ у другій половині XVIII ст. за духом був більше католицьким монашм згромадженням, незважаючи на східний літургійний обряд з церковнослов'янською мовою, який

також зазнавав римо-католицьких впливів¹. Зрештою, дослідниця і зазначає, що василіянам краще співпрацювалось із „законниками“ католицьких монастирів, ніж з унійним духовенством (С. 184).

Найбільш новаторським щодо фактажу є четвертий розділ „Матеріальні підстави функціонування монастирів“ (С. 185—234). Крім питання фундацій монастирів (С. 185—194), дослідниця детально розглядає господарство чернечих осередків — розміри земель, фільварки (таблиці кількості худоби), сади і городи, подає переліки овочів, фруктів і зернових, які вирощували монахи, ремесло в обителях. В окремому підрозділі Б. Лоренс характеризує повинності підданих василіянських монастирів, характер робіт, їхні скарги (С. 202—212). На підставі аналізу даних з книг прибутків і видатків монастирів дослідниця розглядає структуру їх доходів і витрат. Прибутки монастирів становили доходи від діяльності корчем, броварень, млинів, цегельень, ярмарків, легат (кошти від донаторів). Стосовно видатків, то, наприклад, у Задарівському монастирі чи не найбільше витрачали на їжу — м'ясо, рибу, приправи, вино, мед тощо (С. 218). Зрештою, дослідниця робить висновок, що, порівняно з католицькими монастирями, василіянські обителі були значно біднішими (С. 225).

Найбільший за обсягом п'ятий розділ „Душпастирська діяльність“ (С. 235—307). Насамперед коротко охарактеризовано діяльність василіянських парафіяльних осередків. Один із підрозділів присвячений богослужбовим практикам — відправи Служб Божих, паралітургійні практики, суллікації тощо. Зокрема, отці, які сповідали (чи могли це виконувати), за даними реєстрів ченців, становили близько 70 відсотків усіх монахів. На жаль, охарактеризовано більше зовнішній аспект таких практик (кількість, тип), без аналізу змісту, характеру Служб Божих — з'ясування латинізаційних впливів на екзезіальні практики василіян того часу. Лаконічно окреслено проповідницьку і катехизаційну діяльність ченців, підкресливши таку їхню активність і серед римо-католиків, у тому числі в уділенні Таїнства Сповіді, особливо доволі часте проповідування в латинських монастирях (С. 251, 253). Найбільше уваги в цьому розділі присвячено питанню місіонерської діяльності василіян. Крім визначення осередків більш-менш постійного місіонерства та кількості місіонерів (75 ченців), дослідниця описує порядок ведення місії. Джерелом реконструкції місіонерської діяльності слугує насамперед відомий підручник Корнелія Срочинського „Methodus peragendi missiones apostolicas“ (С. 264—269). Розлого описано пошановування василіянами Богородиці та культ святих у чернечому середовищі. Зокрема, крім знову ж таки таблиць (список чудотворних ікон), цифр, відсотків тощо, детально описано перебіг коронації Почаївської ікони Богородиці із залученням нових джерельних матеріалів (С. 278—284). Окремі підрозділи становить розгляд епізодичних випадків та непоширенос-

¹ Про латинізаційні впливи в Унійній Церкві та ЧСВВ у XVII—XVIII ст., наприклад, див.: Шманько Т. Латинізація та окциденталізація: прояви і наслідки // Берестейська унія (1596) в історії та історіографії: спроба підсумку: Матеріали міжнародного наукового діалогу про Берестейську унію фундації PRO ORIENTE (третя зустріч: Львів, 21—23 серпня 2006 р.) та Міжнародного наукового симпозиуму Інституту історії Церкви Українського Католицького Університету „Берестейська церковна унія: перспективи наукового консенсусу в контексті національно-конфесійного дискурсу“ (Львів, 24—27 серпня 2006 р.) / За ред. Й. Марте й О. Турія.— Львів, 2008.— С. 340—352; Гуцуляк Д. Божественна Літургія Йоана Золотоустого в Київській Митрополії після Унії з Римом (1596—1839).— Львів, 2004.— 432 с.; Naumow A. Przemiany w ruskiej kulturze unitów // Краківські українознавчі зошити.— Краків, 1997.— Т. 5—6.— С. 141—146; Takala-Roszczenko M. The „Latin“ within the „Greek“: The Feast of the Holy Eucharist in the Context of Ruthenian Eastern Rite Liturgical Evolution in the 16th—18th Centuries.— Joensuu, 2013.— 288 p.

ти серед василіян харитативної діяльності (С. 304—307), а також братського руху у василіянському середовищі як один із прикладів латинізаційних впливів у ЧСВВ (С. 292—304).

Разом із четвертим розділом шостий „Василіанське публічне шкільництво у XVIII ст.“ (С. 308—370) — найбільш новаторська за фактичним матеріалом структурна частина дослідження. Крім визначення осередків фундації, діяльність публічних шкіл охарактеризовано в контексті функціонування Державної навчальної комісії (Komisji Edukacji Narodowej). Також описано функції та обов'язки викладачів, предмети викладання, склад учнів (соціальне походження, віровизнання), навчальні практики. Наприклад, однією з проблем публічних шкіл було невчасне повернення учнів для відновлення навчання після канікул (С. 337). Учні вивчали такі предмети, як граматики, грецька мова, історія і географія, математика, філософія, німецька і французька мови та ін. Наприкінці коротко охарактеризовано діяльність у школах театрів як однієї з характерних складових гуманістичного шкільництва (С. 351—370).

Окремий сьомий розділ становить розгляд культурної діяльності василіян — „Вклад василіян до розвитку культури на руських землях Речі Посполитої в другій половині XVIII ст.“ (С. 371—416). На підставі загального огляду збірників проповідей і медитацій, панегириків, календарів, катехизмів, перекладів підручників проаналізовано літературну творчість василіян. Особливо цінними є аналіз і розлоге цитування дослідницею текстів з рукописних латиномовних збірників. Згадано і про василіян-художників, а також традиції церковного співу у монашому середовищі (капели, наявність органів, диригентів). У контексті поєднання релігійних культур Заходу і Сходу розглядається видавнича діяльність ЧСВВ (С. 406—416). У подібних артикуляціях про репрезентацію Сходу і Заходу, здебільшого на підставі студій Марії Підлипчак-Маєрович, аналізується книжкова культура у василіянських монастирях. Охарактеризовано основні шляхи формування книгозбірень, кількісний склад, організаційні засади бібліотечної справи, в загальних рисах тематика видань. Аналізуються книжкові збірки найбільших чернечих осередків: львівських Святооуфріївського та Святоюрського, Підгорецького, Унівського, Крехівського.

Закінчують монографічне дослідження короткі Підсумки (С. 417—420). Серед головних тез дослідниці можна виокремити такі:

- василіанський чин був найкращою структурною одиницею Унійної Церкви XVIII ст.;
- василіян справді можна вважати елітою Унійної Церкви того часу;
- василіанський чернець на українських землях другої половини XVIII ст. виглядає як освічений русин-уніат дрібношляхетського походження;
- в останній чверті XVIII ст., порівняно з іншими тогочасними римо-католицькими орденами в Речі Посполитій, василіяни успішно провадили публічне шкільництво;
- заперечення тези про розгляд василіян як головних чи/або винятково як латинізаторів східного обряду.

Важливою складовою монографії є Додатки. Це 18 ілюстрацій — карти, титульні аркуші рукописних книг, зображення чудотворних ікон, архівні фото і малюнки монастирів. Решта десять додатків — таблиці. Зокрема, список монастирів Руської провінції 1743—1780 рр., який складається зі 142 позицій та містить відомості про посвяту, єпархію, роки заснування і ліквідації обителів. Найбільш новаторсько виглядає таблиця зі списку 1743 р. прізвищ і імен ченців Руської провінції ЧСВВ другої половини XVIII ст. з поданням їхніх років життя і діяльності

Варто зазначити, що майже немає порівняльних перспектив розгляду матеріалу. Лише причинкові порівняння подаються з монастирями Литовської провінції чи епізодично з римо-католицькими кляшторами. Практично повністю немає компаративістики в контексті православних монаших традицій, що є суттєвим при розгляді ЧСВВ як гілки східного християнського обряду. Основний акцент зроблено на фактажі (кількість, дати, відсотки та ін.) і залучення у науковий обіг нових джерельних даних. „Тотальне“ вивчення джерел, культ факту, скрупульозність, нарація і фактаж, часте і нерідко розлоге цитування джерел — характерні риси дослідження. Монографію можна розглядати як типовий приклад історичного нарративу в традиціях позитивістських студій, „академічної“ історії. Загалом дослідження є прикладом нової синтези з історії не лише василіянського чину, але й історії монашества та історії культури загалом на українських землях другої половини XVIII ст.

Іван АЛЬМЕС